

Sąmokslo teorijos filosofiniu, sociologiniu ir komunikaciniu požiūriu

EDVARDAS RIMKUS

Vilniaus Gedimino technikos universiteto Kūrybinių industrijų fakulteto Filosofijos ir kultūros studijų katedra, Trakų g. 1, 01132 Vilnius, Lietuva

El. paštas edvardas.rimkus@vilniustech.lt

Straipsnyje apžvelgiama mokslinė konferencija „Sąmokslo teorijos filosofiniu, sociologiniu ir komunikaciniu požiūriu“, įvykusi Lietuvos mokslų akademijoje. Konferencijoje iš įvairių socialinių ir humanitarinių mokslų perspektyvos buvo nagrinėtos šios temos: sąmokslo teorijų atsiradimo sąlygos ir priežastys, sąmokslo teorijų meniniai-estetiniai aspektai, Atėnų ostrakizmas kaip sąmokslas prieš individą, kvantinės fizikos ir sąmokslo teorijų paralelės, sąmokslo teorijos ir ezoterinis gyvenimo stilius, sąmokslo teorija kaip socialinės ir politinės cenzūros įrankis, sąmokslo teorijos kaip atsakas į primetamą propagandą, sąmokslo teorijos švietimo sistemoje, socialinės politinių sąmokslo teorijų ištakos, tikėjimo sąmokslo teorijomis ir pasitikėjimo mokslu psichologiniai veiksniai, sąmokslo teorijos kaip kalbiniai žaidimai, simbolinis religinis pasaulis kaip sąmokslo teorijos šaltinis ir kt. Straipsnis atspindi konferencijos eigą, jame aptariamą pagrindinę konferencijos dalyvių mintys – su kai kuriomis iš jų polemizuojama.

Raktažodžiai: sąmokslo teorijos, etika, medijos, technologija, komunikacija, filosofija, visuomenė

ĮVADAS

Kasdien girdime daugybę sąmokslo teorijų: *NASA astronautų nusileidimas Mėnulyje buvo nufilmuotas vienoje iš Holivudo kino studijų, pasaulį valdo žmonėms-driežams tarnaujanti ezoterikų brolija* ir kt. Nors kai kurie sąmokslo teorijų naratyvai gali turėti didelį poveikį politiniam ir kultūriniam gyvenimui, dažnai jie suvokiami kaip keisti, ribiniai įsitikinimai, būdingi kokioms nors marginalinėms visuomenės grupėms. Vis dėlto sąmokslo teorijų fenomenas iliustruoja įvairias intelektualines problemas, kaip antai fenomeno ir noumeno skirtį (Kant 1996), mokslinių (ir ne tik) teiginių verifikaciją ir falsifikaciją (Carnap 1935; Popper 1959), galios ir žinojimo santykį (Nietzsche, Foucault), politinės paranojos apraiškas (Hofstadteris) ar tikrų sąmokslų, skirtų užtikrinti valstybės aparato galią ir išlikimą, egzistavimą (Machiavelli, Hobbesas). Kaip tam tikras priešnuodis ar kaip sąmokslo teorijų profilaktinė priemonė gali būti suprantama Sokrato nežinojimo prezumpcija (Platonas 1995 [1936]).

Kaip atskirti įsivaizduojamą sąmokslą nuo tikro, racionalų požiūrį nuo liguistos paranojos, kūrybišką požiūrį į pasaulį nuo ekscentriško? Kodėl tam tikrais visuomenės raidos tarpsniais visuomenės atsparumas sąmokslo teorijoms susilpnėja? Kodėl jos daugiau išplinta tam tikrose visuomenės grupėse? Su sąmokslo teorijomis yra susijęs naujasis religingumas.

Sąmokslų teorijos yra svarbi politologinės analizės tema. Sąmokslų teorijos sąveikauja su propaganda. Egzistuoja sąmokslų teorijų kriminologiniai, estetiniai, psichologiniai, antropologiniai ir kitokie aspektai. Šie ir kiti klausimai buvo nagrinėjami respublikinėje konferencijoje, kuri įvyko 2024 m. vasario 1 d. Lietuvos mokslų akademijos mažojoje konferencijų salėje. Konferencijos instituciniai rengėjai: Lietuvos mokslų akademijos Humanitarinių ir socialinių mokslų skyrius, Vilniaus Gedimino technikos universiteto Filosofijos ir kultūros studijų katedra, Lietuvos socialinių mokslų centras. Organizatoriai: pirmininkas T. Kačerauskas (Vilniaus Gedimino technikos universitetas), nariai: A. V. Matulionis (Lietuvos mokslų akademija), A. Maslauskaitė (Vytauto Didžiojo universitetas), S. Mikulionienė (Lietuvos socialinių mokslų centro Sociologijos institutas), A. Buiko, V. Valatka (Vilniaus Gedimino technikos universitetas), A. Bagdonavičienė (Lietuvos mokslų akademijos Humanitarinių ir socialinių mokslų skyrius).

SĄMOKSLŲ TEORIJŲ FILOSOFIJA IR ESTETIKA

Arvydas Virgilijus Matulionis (LMA, LSMC) savo pranešime „Kas, kaip, kodėl gimsta sąmokslų teorijos?“ orientavosi į pastarųjų penkerių metų svarbiausius įvykius – COVID-19 pandemiją ir karą Ukrainoje. Nuo šaltojo karo pabaigos šie du įvykiai globaliu mastu labiausiai paveikė skirtingų visuomenių ekonominių, kultūrinių, politinių gyvenimą. Apie juos abu greitai susiformavo daug įvairių sąmokslų teorijų. A. V. Matulionis nagrinėjo pandemijos metu atsiradusį „antivakserių“ judėjimą, kuris, be to, kad išplatino tam tikras sąmokslų teorijas, dar ir paskatino vengimą skiepytis, todėl šiuo metu į skirtingas visuomenes vėl grįžta ligos, kurios ilgus dešimtmečius kaip tik dėl skiepytųjų jau buvo suvaldytos. Pranešėjas taip pat dalijosi įžvalgomis apie Ukrainos karo kontekste plintančią Rusijos propagandą su savomis sąmokslų teorijomis. Putinas, kaip žinoma, Sovietų Sąjungos iširimą supranta kaip didžiausią XX a. tragediją, o save patį – kaip šios klaidos atitaisytoją. A. V. Matulionis stebėjosi, kad net jam gerai pažįstami kai kurie padorūs Rusijos akademikai, kurie, net ir nebūdami nusiteikę proputiniskai ir dargi gyvendami įvairiose demokratinėse Vakarų šalyse, vis tiek kartoją propagandinę sąmokslų teoriją – neva Rusija yra apsupta NATO ir todėl ji buvo išprovokuota užpulti Ukrainą.

Naglis Kardelis (VU) pranešime „Tikėjimo sąmokslų teorijomis priežastys: filosofinis žvilgsnis“ teigė, kad klausdami, kodėl žmonės tiki sąmokslų teorijomis, dažniausiai kreipiame dėmesį tik į vienos ar kitos konkrečios sąmokslų teorijos turinį. Mes siekiame atskleisti tokios „teorijos“ nepagrįstumą. Savaiame tai nėra bloga strategija, tačiau reikėtų į šią problemą pažvelgti abstrakčiau, klausiant – kodėl žmonės apskritai turi polinkį tikėti tokiomis teorijomis? Pasak pranešėjo, galima kelti hipotezę, kad žmonės sąmokslų teorijomis tiki dėl tam tikrų priežasčių. Bendrąsias priežastis reikėtų sieti su neigiamomis išankstinėmis (tiek turinčiomis tam tikrą racionalų pagrindą, tiek jo neturinčiomis) žmonių nuostatomis, dėl kurių susiformuoja pati terpė, palanki sąmokslų teorijoms plisti. Viena tokių priežasčių yra pati visuomenės būklė, sudaranti sąlygas išplisti žmogaus mąstymą persmelkiančiam įtarumui, kurį sukuria tikras ar tariamas pagrindas, neleidžiantis pasitikėti politinės ir ekonominės galios centrais bei juos legitimuojančiais autoritetais. Minėtą įtarumą ypač didina nesaugumo jausmas, kylantis iš suvokimo, kad jokiomis individualiomis pastangomis asmuo nėra pajėgus kontroliuoti situacijos ir nulemti savo paties gyvenimo. Kitos priežastys – tai objektyvus ar subjektyvus konkrečių teiginių, tvirtinamų tokiose teorijose, įtikimumas. Pasak pranešėjo, tikėjimas sąmokslų teorijomis daug ką pasako ne tik apie paskirų tokių teorijų turinį bei šiuolaikinių žmonių gebėjimą racionaliai protauti, bet ir apie pačios visuomenės,

kurioje susiformuoja palanki terpė sąmokslo teorijoms plisti, situaciją bei tos visuomenės socialinio audinio tvarumą. Kalbėdamas apie priešnuodžius sąmokslo teorijoms plisti N. Kardelis išskyrė dvi strategijas: pirmoji – demaskuoti sąmokslo teorijų turinį, parodyti tokio pasakojimo absurdiškumą. Galima tai padaryti demaskuojant sąmokslo teorijos logiką ir (ar) empirinį jos turinį pateikiant tikrus faktus. Bet daug svarbesnis dalykas yra visuomenę ugdyti, patį socialinį audinį formuoti taip, kad žmonės neturėtų pagrindo nepasitikėjimui vieni kitais. Palanki terpė sąmokslo teorijoms plisti yra susiskaldžiusi visuomenė, nepasitikėjimo vienas kitu ir valstybe atmosfera.

Adomas Žudys (VDA) pranešime „Sąmokslo teorijos ir menas: trys sėkmingi pavyzdžiai“ pabrėžė, kad sąmokslo teorijos ir jų elementai gali būti sėkmingai panaudojami meninėje kūryboje. Pranešėjas pristatė tris menininkus, tyrinėjusius sąmokslo teorijas savo kūryboje: neokonceptualistą Marką Lombardi (1951–2000), tapytoją Suzanne Treister (g. 1958) ir rašytoją Thomasą Pynchoną (g. 1937). M. Lombardi kūrė detalias diagramas, kurios atskleidžia finansinius ir politinius ryšius, sąmokslus ir galios tinklus. S. Treister mene susipina technologinių institucijų, mokslo ir ezoterinės temos. T. Pynchono romanai žinomi dėl įmantrių ir paranoiškų siužetų, istorinių įvykių ir spekuliacinių elementų. Menininkų darbai, užtvindantys žiūrovą asociatyviais ir metaforiškais vaizdiniais, gali padėti suprasti, kodėl patiklius žmones taip traukia sąmokslo teorijos. Menininkai atlieka sąmokslo teorijų lauko tyrimą, priartėdami prie tiriamų subjektų, ir formuoja savitas pasaulėžiūras, grįstas konspiracinėmis interpretacijomis. Jų vykdomas konspiravimas yra legitimus, patrauklus ir lavinantis vaizduotę, todėl tai yra geri konspiracinio mąstymo ir šio diskurso lauko tyrimo pavyzdžiai. Šių menininkų darbai – tai būdas „pasimėgauti“ sąmokslo teorijomis instituciškai legitimioje meno galerijos ir estetinio patyrimo erdvėje.

SĄMOKSLO TEORIJŲ ISTORIJA IR RAIŠKA

Tautvydas Vėželis (VILNIUS TECH) pranešime „Atėnų ostrakizmas – daugumos sąmokslas prieš individą ar racionalus politinis tikslas?“ nagrinėjo klausimą, kaip vertinti tai, kad jau demokratijos ištakose, po Kleisteno reformų, atėniečiai rėmėsi ostrakizmo procedūra siekiant pašalinti (ištremti dešimčiai metų paliekant nuosavybę) didžiausią galią sociume įgavusius politikus, demokratinei santvarkai pavojų keliančius piliečius – Megaklį, Aristidą, Temistoklį ir kitus. Šios procedūros neišvengė netgi Atėnų polio demokratinės santvarkos žymiausiu atstovu, pirmuoju tarp lygių įvardijamas Periklis. Problema tampa dar aštresnė žinant, kad klasikinėje graikų filosofijoje nei Platonas, nei Aristotelis nelaikė demokratijos geriausia valdymo forma. T. Vėželis aiškinosi, ar ostrakizmą turėtume vertinti kaip sąmokslą ir tam tikrą susidorojimą su politinį pranašumą įgijusiu individu, ar kaip apsaugojimo nuo potencialiai naujojo tirono procedūrą. Pasak autoriaus, ostrakizmo procesas parodo, kad demokratija turėjo tam tikrus savo santvarkos saugiklius, bet nebūtinai veikė kaip idealus mechanizmas, nes ostrakizmu taip pat buvo galima piktnaudžiauti partizaniniais savanaudiškais tikslais, rezgant sąmokslą prieš politinį varžovą. Tamsioji žmogaus prigimties dalis, linkusi į galią kito atžvilgiu (kurią galima įvardyti kaip ontologinį žmogaus totalitarizmą), nėra iki galo sutramdoma jokia politinės santvarkos forma.

Juozas Jurginis jaunesnysis (Bergeno universitetas) pranešime „Kvantinės mechanikos rezonansas sąmokslo teorijose“ nagrinėjo paraleles tarp sąmokslo teorijų ir kvantinės fizikos teorinės kalbos. Kvantinė teorija aprašo atomų ir kitų elementariųjų dalelių pasaulį. Neabejotinai tai pati painiausia ir prieštaringiausia iš visų fizikos sričių. Kvantinės fizikos mokslininkai yra įrodę, kad kvantinio pasaulio iš esmės neįmanoma apibūdinti klasikinės fizikos

metodais. Nepaisant to, fizikai gali tiksliai numatyti kvantinius reiškinius, imituoti sudėtingas kvantines sistemas ir net pradėjo kurti kvantinius kompiuterius. Pasak pranešėjo, tikrasis iššūkis yra suderinti kvantinę fiziką su mūsų intuicija tikrove. Kvantinėje fizikoje kalbama apie sveiku protu sunkiai paaiškinamus reiškinius: elementariosios dalelės gali egzistuoti dviejose būsenose – pavyzdžiui, būti dviejose skirtingose vietose tuo pat metu – tai vadinama superpozicija; dalelė yra ir banga arba energijos pliūpsnis, dar kitas reiškinys – kvantinis susipynimas ir kt. Tokie paradoksai sunkiai suderinami arba apskritai nesuderinami su kasdieniu sveiko proto pasaulėvaizdžiu arba su kasdieniu mūsų tikrovės įsivaizdavimu. Toks nesuderinamumas kvantinės fizikos reiškinių su mums įprastos tikrovės vaizdiniais, pasak autoriaus, yra kažkas, kas turi analogijų sąmokslų teorijose piešiamiems tikrovės vaizdiniais. Iš kvantinės teorijos perspektyvos – viskas, ką vadiname tikra, susideda iš dalykų, kurių negalime laikyti tikrais. Mes gyvename neaprepiamos informacijos ir milžiniškos dezinformacijos kiekiu eroje. Tiek kvantinė teorija, tiek sąmokslų teorijos rodo, kad tikrovė yra paradoksali, prieštaringa. Įpratome sąmokslų teorijas vertinti negatyviai, žvelgti į jas su dideliu skepsiu. Pasak pranešėjo, daug sąmokslų teorijų yra tiesiog reikšmingi scenarijai, įdomūs pasakojimai, kurie įtraukia žmones. Tai smagi pramoga, ką liudija didžiulis sąmokslų teorijų skaičius literatūroje, kinematografijoje, televizijoje ir kt. Kita vertus, net ir prieštaringi vaizdiniai (kaip kvantinėje teorijoje) gali turėti realią mokslinę ir technologinę vertę, ar taip pat yra ir su sąmokslų teorijomis?

Gintautas Mažeikis (VDU) pranešime „Konspiratologijos episteminiai šaltiniai: mitas, okultizmas, gnosticizmas“ analizavo mitokūros sąvoką, ezoterinius metaforiškai formuluojamus pasakojimus ir ezoterinį gyvenimo stilių. Pranešėjas pateikė ezoterinės mitokūros ir ezoterinio gyvenimo būdo pavyzdį – aptarė Rusijoje gyvenančios ir šiuo metu kalinamos rašytojos Sofijos Angel-Baroko kai kuriuos kūrybos ir gyvenimo momentus. Autorė buvo paveikta Howardo Phillipso Lovecrafto kūrybos, ją netgi savotiškai pratęsia savo pačios tekstuose, kuriuose kalbama apie įvairius fantastinius mitinius sutvėrimus ir kt. Įvairių fantastinių-mitinių būtybių kūryba ir slaptųjų tikslų literatūrinėmis priemonėmis siekimas yra tai, kuo užsiima Sofija. Ji, pavyzdžiui, kalba, jog nori prikelti monstrą ar būtybę Cthulhu iš jūros dugno, kuris gali sukelti chaosą pasaulyje ir Rusijoje – dėl to ji buvo apkaltinta ekstremizmu ir pasodinta į kalėjimą. Ji užsiima keistosios mitokūros populiarinimu ir propaguoja ezoterinį gyvenimo stilių, o su politika nieko bendra neturi – prokurorai niekaip negalėjo ir negali suprasti ką ji veikia, todėl jai Rusijoje yra iškelta baudžiamoji byla. Kad tai tėra specifinė subkultūra, su savąja ezoterine literatūrine, pavojaus nekeliančia išraiška, Rusijos valdžiai nėra aišku.

SĄMOKSLO TEORIJS KAIP POLITINĖ PROBLEMA

Vytautas Rubavičius (LKTI) pranešime „Sąmokslų teorija kaip socialinės ir politinės cenzūros įrankis“ teigė, kad sąmokslų teorija gali būti pasitelkiama politinėje kovoje oponentams tildyti, o socialiniuose tinkluose – savoms grupėms burti ir kitaminčiams smerkti ar trinti jų paskyras. Ką nors įvardijus kaip „sąmokslininką“, o jo mintis kaip „sąmokslų teoriją“ – diskusijos pasibaigia. Tas ypač suaktyvėjo pandemijos metu. Tie, kurie suabejojo – ar tik viruso kilmė nėra dirbtinė – buvo apšaukti sąmokslininkavimu. Sąmokslų teorijos yra pasitelkiamos kaip tam tikras įrankis, galintis padėti valdyti įvairias visuomenės grupes. Kita vertus, net ir demokratiškiausiose valstybėse mes nežinome tikrosios informacijos apie daugybę dalykų, o dažnai remiamės tik dezinformacija. Čia galima prisiminti ir Z. Freudą, įvedusį „pasąmonės“ terminą, reiškiantį, kad net pats sau žmogus niekada nėra aiškus iki galo, tad ką jau kalbėti

apie įvairiausius socialinius reiškinius, pavyzdžiui, slaptus politikų susitarimus, apie kurių egzistavimą gal niekas nieko niekada ir nesužinos.

Tomas Kačerauskas (VILNIUS TECH) pranešime „Šamokslo teorijos – atsakas į priimtą propagandą?“ svarstė, iš kur kyla poreikis šamokslo teorijoms. Pasak autoriaus, jos niekada neišnyks, nes jei pažvelgsime į istoriją – jos visada buvo, pvz., jų įvairiausių buvo jau Senovės Romos imperijoje, ir dabar nėra jokios priežasties, kad jos staiga galėtų išnykti. Pranešėjas pasidalijo prisiminimais, kai šamokslo teorijos plisdavo netgi sovietmečiu vaikų vasaros stovyklose. Šamokslo teorijos turi skirtingus abstraktumo laipsnius. Jas maitina, viena vertus, priešasčių ieškojimas (panašiai kaip ikisokratikų pasaulio pradų teorijose), kita vertus, jas maitina informacijos stygius arba viena tiesa, kuri yra primetama, kaip, pavyzdžiui, propagandinė tiesa. Autorius nagrinėja ir kitus komunikacijos filosofijos aspektus (Kačerauskas 2019; Kačerauskas 2020; Kačerauskas 2021; Kačerauskas 2023). Taip priešinamasi vienai tiesai per šamokslo teorijas. Kaip ir mokslo teorija, šamokslo teorija siekia išaiškinti reiškinių priežastis, sutelkdama bendraminčius ir vartodama tam tikrą žargoną. Nagrinėjant šamokslo teorijas, kritinė analizė turi derinti multiperspektyvumą su metaperspektyvumu (Kačerauskas 2018). Pasak pranešėjo, yra keletas dalykų, kurie tarnauja kaip profilaktika šamokslo teorijoms – tai Sokrato principas „Žinau, kad nieko nežinau“, ir K. R. Poperio principas, kad teorijos turi būti falsifikuojamos arba paneigiamos. Šamokslo teorijos ypač suklesti kilus įvairioms grėsmėms visuomenei, tvyrant nestabilumo, nesaugumo jausmams. Šamokslo teorijos yra prarasto saugumo kompensacija.

Vida Navickienė (VILNIUS TECH) pranešime „Aukštojo mokslo transformacija – kaip ir kiek ji veikiama šamokslo teorijų?“ teigė, kad Lietuvos aukštajam mokslui įtakos turi tarptautinės tendencijos, kurios visuomenei ar net aukštojo mokslo dalyviams dažnai yra nežinomos ar nesuprantamos. Kartais politikų sprendimai nėra tinkamai iškomunikuojami, tad trūkstant paaiškinimų taip pat atsiranda nepagrįstų interpretacijų ir net šamokslo teorijų. Dabartiniu metu Lietuvoje vykstant aukštojo mokslo išorinei ir vidinei transformacijai atsiranda nuomonių įvairovė, kuri kelia probleminius klausimus – kiek ir kaip galima išvelgti šamokslo teorijų tarp visuomenės ir aukštojo mokslo dalyvių, kas gali daryti įtaką joms atsirasti. Viena tokių šamokslo teorijų – „universitete gali mokyti visi, aukštasis mokslas prarado savo vertę“. Tokie ir panašūs teiginiai, pasak pranešėjos, atsiranda dėl informacijos trūkumo, dėl psichologinių įtampų. Dabar aukštasis mokslas juda nuo elitinio aukštojo mokslo link masinio aukštojo mokslo, dabar siekiama gerinti aukštojo mokslo prieinamumą visoms socialinėms grupėms, ką pagrindžia įvairūs tarptautiniai susitarimai tarp valstybių, bet visa tai nereikia, kad bet kas gali mokyti universitete.

ŠAMOKSLO TEORIJOS: ETIKA, TECHNOLOGIJA IR PSICHOLOGIJA

Viktorija Žilinskaitė-Vytė (VILNIUS TECH) pranešime „Šamokslo laimei: kreivų veidrodžių labirintai pakeliui į tikrovės suvokimą“ nagrinėjo klausimą, kiek prasminga ir naudinga studijų kokybę matuoti užduodant klausimus studentams apie jų pasitenkinimą pačiu studijų procesu. Pasak pranešėjos, šiuolaikinis žmogus jaučia iš aplinkos spaudimą laimei – kad jis privalo visada ir visur būti laimingas. Kai toks spaudimas laimei yra nukreipiamas į studijų procesą – tai tampa rimta problema. Dabar daug kur įprasta tirti paslaugų ar produktų vartotojų pasitenkinimą. Keliama klausimai, koks vartotojo pasitenkinimas yra konkrečiame etape, kiek vartotojas yra patenkintas galutiniu produktu, kiek jisai tęsia kokio nors produkto vartojimą ir t. t. Vos studentams įžengus į dabartinį universitetą, iš karto atsiranda aplink juos lakstančių kuratorių komandos, klausinėjančios – ką mes dar galėtume padaryti daugiau, kad

jūs būtumėte patenkinti studijų kokybe, kad jums viskas geriau sektųsi. Bet kiek, pavyzdžiui, pirmakursis yra refleksyvus savo studijų proceso atžvilgiu? Kiek jis jau žino apie savo mokymosi ypatybes, kad galėtų tai įvertinti? Kiek iš tikrųjų jis gali įvardyti, kas galėtų tobulėti universitete, ar studijų procese? Kad galėtume ko nors mokytis, pirmiausia turime suvokti savo žinojimo ar turimos informacijos ir įgūdžių stygių. Kol to nesuvokiame, tol informacija, kurią gauname, neatrodo nei vertinga, nei reikšminga. Ar apskritai yra įmanomas mokymasis esant nuolatinėje komforto būsenoje, kurioje besimokantysis yra viskuo patenkintas, kai jam visą laiką yra smagu, gera, ramu? Studentui universitete šiais laikais kyla klausimas – ką aš turėčiau padaryti, kad gaučiau 10? Pasak autorės, toks poreikis instrukcijai, kai turi būti labai aišku, ką aš tiksliai turiu padaryti, pradeda artinti universitetą prie profesinio išsilavinimo lygio. Mes nebenorime besimokančiojo apkrauti ar varginti, kad jis patirtų diskomfortą dėl savo nežinojimo ir kitokių sunkumų studijuojant. Pritariant autorei, galima pastebėti, kad sąmoningai parinktas tam tikras diskomforto lygis studijų procese, nesant aiškių užduočių atlikimo algoritmų, o ne tiesiog ramus žinomų dalykų įsisavinimas yra tai, kas gali paskatinti motyvuoto studento kūrybiškumą, jo atradimus ir išradimus. Šamoksas laimei studijų procese atrodo kaip mokslo vadybininkų šamoksas pernelyg pabrėžti ir matuoti tik teigiamus mokymosi patirties aspektus, praleidžiant kitus svarbius dalykus.

Alvydas Noreika (VILNIUS TECH) pranešime „Socialinės politinių šamokslo teorijų ištakos“ teigė, kad politinės šamokslo teorijos iš kitų šamokslo teorijų išsiskiria tuo, kad jos paremtos prielaida, jog egzistuoja tam tikra individų grupė, kuri arba jau dabar slapta valdo valstybę, o per ją ir visą visuomenę, arba turi ketinimų slapta ar atvirai užvaldyti valstybinį aparatą. Kaip nurodė prancūzų politinės mitologijos tyrinėtojas Raoulis Girardet, vieni ryškiausių istorinių politinių šamokslo teorijų pavyzdžių yra politiniai mitai apie žydus, jėzuitus ir masonus. Viešojoje erdvėje paprastai pabrėžiamas politinių šamokslo teorijų iracionalumas – jų konstrukcijų prieštaravimas, neadekvatumas ir nepagrįstumas. Tačiau, pasak pranešimo autoriaus, mokslininkas turi akla nepasiduoti visuomenėje vyraujančioms tendencijoms ir neužsiimti vien paviršutinišku tokių teorijų demaskavimu, bet ir klausti apie objektyvias jų atsiradimo, funkcionavimo ir gajumo priežastis, taip pat kritiškai pažiūrėti ir į pačią šamokslo teorijų kritiką, pavyzdžiui, ar su tokia kritika siekiama atskleisti, kaip yra iš tikrųjų, o gal už šio siekio glūdi tik noras tildyti kitamaneis, juos pavaizduojant kaip nebūtų istorijų kūrėjus. A. Noreika aptarė bendrąsias socialines politinių šamokslo teorijų atsiradimo ir gyvavimo sąlygas: kuo politinė sistema yra uždaresnė, neįtraukesnė ir prieštaringesnė, tuo palankesnė terpė yra šamokslo teorijoms rasti ir klestėti; ir atvirkščiai, kuo politinė sistema atviresnė, įtraukesnė ir nuoseklesnė, tuo noras kurti šamokslo teorijas ir jomis tikėti yra menkesnis. Politinės sistemos uždaramą ir neįtraukumą pranešėjas siejo su hierarchine tvarka, kai disponavimas svarbiausia informacija ir sprendimų priėmimas yra sutelktas riboto skaičiaus individų rankose.

Tomas Sodeika (VU) pranešime „Šamokslo teorijos, paranoja ir internetas (panašumai, skirtumai, sąsajos)“ teigė, kad nagrinėjant „šamokslo teorijas“ ir paranojos sindromui būdingas kliedesių struktūras galima išvelgti tokių „teorijų“ tam tikrų panašumų su psichozės būsenoje esančių žmonių skleidžiamomis idėjomis, teorijomis, pasakojimais ir vaizdiniais. Tačiau egzistuoja ir ryškių skirtumų, iš kurių vienas svarbiausių – izoliuojantis paranojinių kliedesių pobūdis: tokių minčių turinio negali turėti kokia nors žmonių grupė ar bendrija, nėra įmanoma „kliedesių bendruomenė“. Tai yra uždaro / monadinio individo pasaulio dalykas, o šamokslo teorijoms jau yra būdinga suburti tam tikras jas palaikančių bendraminčių grupes. Taip pat T. Sodeika aptarė interneto įtaką „šamokslo teorijų“ sklaidai, išryškindamas

šios komunikacijos technologijos sąsają su paranojos sindromu. Šiuolaikinės medijos yra ypač palanki terpė sąmokslo teorijoms plėtotis, nes virtualioje efemeriškoje, simuliakrinėje tikrovėje darosi vis sunkiau nustatyti skirtumą tarp fakto ir fikcijos.

Aistė Diržytė, Aelita Skaržauskienė, Monika Mačiulienė, Gintarė Gulevičiūtė, Asta Zelenskaitė (VILNIUS TECH, MRU) pranešime „Tikėjimo sąmokslo teorijomis ir pasitikėjimo mokslu psichologiniai veiksniai“ teigė, kad psichologai analizuoja tikėjimo sąmokslo teorijomis antecedentus, susijusius veiksnius ir padarinius, siekdami nustatyti „tikinčiųjų“ sociodemografinius bei psichologinius profilius ir jų sąsajas su elgesiu. Pranešimo metu buvo supažindinama su duomenimis, surinktais 2020–2023 m., atliekant dvi Europos šalių apklausas – ESS 10 ($n = 37611$) ir CRONOS-2 ($n = 5765$). Rezultatai parodė, kad sąmokslo teorijomis tikintiems asmenims būdingas nepasitikėjimas žmonėmis apskritai – netikėjimas žmonių geranoriškumu, netikėjimas, kad žmonės gali padėti, tikėjimas, kad žmonės gali pasinaudoti jais – o tokie žmonės ir yra labiau linkę tikėti sąmokslo teorijomis. Tikėjimas sąmokslo teorijomis taip pat buvo susijęs su prastesne psichologine gerove, psichologinė savijauta tokių žmonių yra prastesnė. Rezultatai patvirtino A. Hon teoriją, kad tikėjimas sąmokslo teorijomis gali būti susijęs ir su kūrybiškumu. Be to, rezultatai parodė, kad žmonės įvairiai pasitiki skirtingomis mokslo institucijomis, mokslininkais, mokslo metodais, mokslinėmis disciplinomis ir mokslininkų išvadomis.

SĄMOKSLO TEORIJOS: LINGVISTINIS RAKURSAS

Žilvinas Svigaris (VU, LKTI) pranešime „Edukacija: horizontali bendruomenės integracija“ pabrėžė, kad individualistiniu laikomas Vakarų pasaulis formuojasi kaip demokratinės bendruomenės reiškiny, klausė: kodėl demokratiniai įrankiai Vakaruose vis dažniau nukreipiami prieš pačią bendruomenę ir individą; kodėl Vakaruose silpsta natūralios bendruomenės samprata ir stiprėja visų su visais kovojančio individo izoliuotumas? Pasak pranešimo autoriaus, auganti konkurencija ir susipriešinimas ne tik nebeleidžia tinkamai pasinaudoti demokratiškos santvarkų pranašumais, bet ir skatina natūralių bendruomenių pakeitimą į virtualiame pasaulyje suformuotas bendruomenes, kurias kontroliuoja jau nebe individai, o neoliberalistiniai verslo ir politikos reiškiniai. Tad demokratija paradoksaliai Vakaruose vis dažniau atsigręžia prieš patį individą ir prieš natūralias bendruomenes.

Lina Vidauskytė (LKA) pranešime „Sąmokslo teorijos kaip kalbiniai žaidimai“ teigė, kad įprastai mes esame linkę sąmokslo teorijas vertinti kaip marginalinį reiškinį. Tai yra kiekybinis vertinimas, kuris reiškia, kad tik atitinkamos visuomenės grupės ar specifinio socialinio statuso asmenys sąmokslo teorijas traktuoja rimtai. Sąmokslo teorijos visada yra gajos kalbant apie politinius reikalus. Neretai jos turi realų pagrindą. Atsiribojant nuo realumo / nerealo dichotomijos, verta pažvelgti į specifinį tokių teorijų palaikytojų žodyną. Pranešėja rėmėsi Richardo Rorty kalbos žaidimų samprata ir ją taikė sąmokslo teorijų analizei. Liberalioje visuomenėje nėra nė vienos neginčijamos tiesos – tiesa yra sukuriama, o ne atrandama, nėra vienos privilegijuotos disciplinos, kuri tik ir gali pažinti tikrovę. Kalbiniuose žaidimuose tiesa irgi yra sukuriama, o ne surandama. Į sąmokslo teorijas galima pasižiūrėti kaip į tam tikrą literatūrinę veiklą. Sąmokslo teorijų kūrėjai ir skleidėjai yra vaizduotės darbininkai. Taip atsiranda sąmokslo teorijų sąsaja su poetine kultūra. Sąmokslo teorijose yra stiprus estetinis momentas.

Dalia Marija Stančienė (KU) pranešime „Anoniminė galia ir skaitmeninė kontrolė: Michelis Foucault, Gilles'is Deleuze'as, Giorgio Agambenas“ analizavo sąmokslo teorijų struktūrą, jų pasirodymą ir jų supratimą. Sąmokslo atsiranda tada, kai trūksta informacijos arba

kai jos apskritai nėra. Šamokslo teorijos iškelia hierarchinės struktūros idėją, kai viską valdo kokios nors galingos jėgos: tautinės mažumos, ateiviai, masonai, specialiosios tarnybos ir t. t. M. Foucault atskleidžia mechanizmą, kaip valdžia kontroliuoja ir pajungia asmens elgesį. Jis teigia, kad šiandien gyvename visuomenėje, kurią iš esmės užprogramavo J. Benthamas – tai visuomenė, kurioje viešpatauja panoptizmas. Valdžia įsitvirtina švietime, medicinoje, teisėje ir kitose srityse. Disciplinarinė erdvė leidžia valdžiai panaudoti ir valdyti žmones, priskirdama jiems tam tikrų funkcijų vykdymą. Judama link kontrolės visuomenių, kurių funkcionavimo pagrindas – nuolatinė kontrolė ir nepaprastai greita komunikacija.

Algis Mickūnas (Ohajo universitetas, JAV) pranešime „Atsakomybė ir kito kaltė“ nagrinėjo iš krikščioniško religinio simbolinio pasaulio kylančią šamokslo teoriją, sukuriančią neįveikiamą priešpriešą liberaliai pasaulėžiūrai. Kaip pasakojo A. Mickūnas – JAV bet kuris pasisakymas, kuris neatitinka konservatorių tikrovės supratimo, yra vertinamas kaip marksizmo šamoksas. Kiekvienoje patirtyje yra tikrovė, kuri yra svarbesnė už faktus. Vakarų civilizacijoje, ypač JAV, yra viena tokia absoliuti tikrovė – tai yra galinga būtis, kurią galime vadinti Dievybe. Mes kaip žmonės priklausome tai tikrovei. Šioje tikrovėje yra suformuojami vyro ir moters vaizdiniai, nubrėžiamas aiškus skirtumas tarp lyčių. Žmogus yra sukurtas pagal Dievo paveikslą. Ir štai pasirodo ateistai. Visa ateistinė sistema suvokiama kaip marksistinė, komunistinė, sakoma, kad ta sistema yra velnio pusėje. Velnias yra tikresnis už bet kurį faktą, kaip ir Dievybė yra aukščiausia tikrovė ir ji irgi yra tikresnė už bet kurį faktą. Taigi šitie simboliai dabar veikia visur. Žmonės JAV, kurie eina į šventyklas, skundžiasi, sako – daugiau apie nieką nėra ten kalbama, o tik apie lytį: apie homoseksualus, apie lesbietes ir t. t. Žmonės, kurie tiki krikščioniškais vyro ir moters vaizdiniais, jaučia, kad kitokie šitų dalykų supratimai ar įsivaizdavimai kelia grėsmę jų tikrovei ir net ją gali sunaikinti. Tie kitokie vyro ir moters vaizdiniai nepriklauso krikščioniškai simbolinei tikrovei. Visa tai yra suvokiama kaip Velnio šamoksas. Po kiekviena liberalo lova tupi Liuciferis Amerikoje. Visos mokyklos, kurios yra vadinamos liberaliomis – turi būti sunaikinamos, nes jos yra lizdai šamokslo, kuris naikina Amerikos kultūrą, naikina jos moralę, religiją ir visa kita. Būtent todėl mokyklos turi būti kontroliuojamos. Taip yra surandami vaizdiniai, kurie sudaro šamokslą prieš krikščionišką civilizaciją. Taip pasidaro aišku, kas yra konservatyvių amerikiečių krikščionių priešai. Jeigu sakai, kad tos mergaitės nori būti kitokios – jau esi šamokslo įtakoje. Kiekvienas kitoks įvaizdis ardo mūsų poziciją ir mūsų simbolinį pasaulį kaip aukščiausią tikrovę, kuri yra tikresnė už faktus, kuri valdo mūsų veiksmus ir nulemia, kaip mes gyvename.

BAIGIAMOSIOS PASTABOS IR IŠVADOS

Konferencijos dalyviai parodė, kad šamokslo teorijos yra susijusios su įvairiausiais kultūros reiškiniiais – mokslu, religija, menu, technologijomis, politika, ekonomika ir kt. Nemažai dėmesio buvo skiriama šamokslo teorijų prevencijai ir kovos su jomis būdų analizei. Nagrinėjant šamokslo teorijas reikalingos ne tik skirtingų mokslų, bet ir tarpdalykinės prieigos – tai leidžia šį kultūros reiškinį analizuoti išvengiant pernelyg didelių supaprastinimų ar net suprimityvinimų. Konferencijos dalyviai atskleidė šamokslo teorijų reiškinio sudėtingumą, paradoksalumą, atvėrė įvairias jo tolesnės analizės perspektyvas. Dalis konferencijos dalyvių rėmėsi empiriniais tyrimais, tačiau dominavo teorinio pobūdžio pranešimai – įvairios konceptualinės analizės, metateoriniai svarstymai, konceptualių schemų pateikimas, hipotezių formulavimas ir kt. Daugiausia buvo filosofijos mokslo srities pranešėjų, kiek mažiau socialinių mokslų – sociologija, komunikacijos mokslai, edukologija ir kt.

Literatūra

1. Carnap, R. 1935. *Philosophy and Logical Syntax. Psyche Miniatures, General Series No. 70*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.
2. Kačerauskas, T. 2018. „Komunikacija ir perspektyvizmas“, *Logos* 97: 65–71.
3. Kačerauskas, T. 2019. 'Ethics in Business and Communication: Common Ground or Incommensurable?', *E+M Ekonomie a Management* 22(1): 72–81.
4. Kačerauskas, T. 2020. Tiesos klausimas komunikacijoje [The Issue of Truth in Communication], *Logos-Vilnius* 102: 70–76.
5. Kačerauskas, T. 2021. Politinis „ethos“, metapolitika ir metakomunikacija [Political 'Ethos', Metapolitics, and Metacommunication], *Logos-Vilnius* 109: 18–26. DOI: 10.24101/logos.2021.72
6. Kačerauskas, T. 2023. 'Looking at the Russian-Ukrainian War from Lithuanian Point of View: Ideology, Media and the "Russian World"', *Connectist* 65: 135–151.
7. Kant, I. 1996. *Grynojo proto kritika*. Vilnius: Mintis.
8. Platonas. 1995 [1936]. *Sokrato apologija. Kritonas*. Vertė A. Smetona. Vilnius: Aidai.
9. Popper, K. R. 1959. *The Logic of Scientific Discovery*. London: Hutchinson.

EDVARDAS RIMKUS

Conspiracy Theories from a Philosophical, Sociological and Communicative Point of View

Summary

The article reviews the scientific conference 'Conspiracy Theories from a Philosophical, Sociological and Communicative Point of View' held at the Lithuanian Academy of Sciences. At the conference, the following topics were examined from the perspective of various social sciences and humanities: conditions and reasons for the emergence of conspiracy theories, artistic-aesthetic aspects of conspiracy theories, Athenian ostracism as a conspiracy against an individual, parallels between quantum physics and conspiracy theories, conspiracy theories and the esoteric lifestyle, conspiracy theory as a tool of social and political censorship, conspiracy theories as a response to imposed propaganda, conspiracy theories in the educational system, socio-political origins of conspiracy theories, psychological factors of belief in conspiracy theories and trust in science, conspiracy theories as language games, the symbolic religious world as a source of conspiracy theory, etc. The article reflects the course of the conference, discussing the main thoughts of the conference participants – with some of these thoughts being debated.

Keywords: conspiracy theories, ethics, media, technology, communication, philosophy, society